

Student wobec oczekiwań dorosłości

Błażej Smykowski*

Instytut Psychologii Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Paweł Kleka

Instytut Psychologii Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

STUDENTS AND THE EXPECTATIONS OF ADULTHOOD

The paper considers how university students reconcile their studies with working. Being aware of the importance of practical experience, students not only decide to work as interns and volunteers but also take full-time jobs in their future profession. Consequently, they face the task of reconciling learning with serious job commitments. The paper presents the results of research on how students of the courses in psychology and cognitive studies at the Institute of Psychology of the Adam Mickiewicz University in Poznań coped with this task. The research was conducted in the 2015/16 academic year. It showed that students have different ways of dealing with the problem. An analysis of the research results initially enabled seven such ways to be distinguished. Further analysis led to similar types being grouped together, which ultimately resulted in four distinctly different types. Significant differences in the psychological situation of the students from the different types were revealed. As a consequence of these differences, the students adopted different strategies of action. The findings could offer a strong basis for an educational micro-policy within the courses offered by Adam Mickiewicz University's Institute of Psychology. The forms of non-educational understanding and support from the institute and the faculty needed by different groups of students can be predicted thanks to these findings.

Key words: situation, activity, working students, facilitating features, types of use of facilitating features

WPROWADZENIE

Życie współczesnego, dorosłego człowieka związane jest z koordynowaniem ze sobą wielu, znacznie się od siebie różniących, form działalności (Penuel i Wertsch, 1995). Często w tym samym czasie podejmowane są przez niego działania związane z budowaniem trwałego związku intymnego, pracą zawodową, z nauką, opieką nad swoimi dziećmi, realizacją swoich zainteresowań itd. (por. Havighurst, 1981). W sposób oczywisty do nagromadzenia różnych form działalności dochodzi w tak zwanych okresach przejściowych (Smykowski, 2012). Kontynuowane są wtedy wcześniej podjęte formy zaangażowania, ale i podejmowane są nowe. W rozwoju człowieka szczególną rolę, jako okres przejściowy, odgrywa okres dorastania (Pauluk, 2015), a w trakcie jego przebiegu jego nienormalny etap, określany jako wyłaniająca się dorosłość (Arnett, 2000). Wtedy to umysł młodego człowieka znajduje się w okresie moratorium, fazie pomiędzy dzieciństwem a dorosłością (Erikson, 1997). Oznacza to, że nie zawsze sytuacje problemowe są przez niego rozwiązywane w samodzielny, racjonalny, dorosły sposób (Smykowski, 2013). Zdarza się, że potrzebna jest mu pomoc. Często

sprowadza się ona w tym wieku do zmniejszenia problematyczności sytuacji, zmniejszenia jej wymagań i/lub dostarczenia środków jej rozwiązania. W sytuacji studiowania jest to obniżenie przez uczelnię wymagań i tworzenie przez nią udogodnień w procesie studiowania. Pierwsze dotyczy np. wymagań pozwalających zaliczyć przedmiot (określanych w sylabusach przedmiotów), drugie to szereg udogodnień, które pozwalają dostosowywać sposób i czas studiowania do potrzeb i możliwości poszczególnych studentów, co określone jest w regulaminie studiów danej uczelni. Analiza tego, z czego, w jakim stopniu i w jakiej sytuacji życiowej (rozwojowej) korzystają studenci pozwala określić, z jak zróżnicowanymi sytuacjami życiowymi (rozwojowymi) mamy do czynienia w poszczególnych grupach studentów na danym kierunku. W niniejszym artykule przedmiotem szczególnego oglądu jest zróżnicowanie w grupie studentów Instytutu Psychologii UAM. Podejmowanie pracy w trakcie studiów nie dotyczy ich wszystkich (Giesko i Rosińska, 2013), ale jest wśród nich coraz powszechniejsze. Jest dla coraz większej liczby studentów nieuchronnym etapem wchodzenia w dorosłość.

STUDENT U PRUGU DOROSŁOŚCI

Identyfikacja sytuacji psychologicznej studentów u progu dorosłości wydaje się szczególnie ważna z perspektywy osób, czy zespołów odpowiedzialnych za zapewnie-

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Błażej Smykowski, Instytut Psychologii UAM, ul. Szamarzewskiego 89AB, 60-568 Poznań. blazej.smykowski@amu.edu.pl

nie jakości kształcenia. Trudność zadań, przed którymi stają współcześni studenci, może wynikać z kumulacji konfliktów. Z jednej strony są to naturalne dla wieku rozwojowego konflikty wynikające z jego przejściowego charakteru. Z drugiej strony są to konflikty wynikające z poszukiwania przez urzędników państwowych i nauczycieli akademickich formy, w której nauczanie na poziomie studiów wyższych najlepiej odpowiadałoby potrzebom aktualnych czasów historycznych. Źródłem jednego i drugiego typu konfliktów są oczekiwania formułowane w stosunku do studentów i ich możliwości związane z zobowiązaniem się. Cóż z tego bowiem, że postawione zostaną przed nimi ambitne oczekiwania, skoro im nie podolają (por. Rosiński, 2013; Wawrzonek, 2014). Dziecięca forma zaangażowania ma niezobowiązujący charakter, dorosła zobowiązujący. Dla młodych ludzi studiowanie danego kierunku nie oznacza często automatycznie zobowiązania zawodowego. Nauczyciele akademicy oczekują, że tak właśnie jest, widzą w swoich studentach przyszłych profesjonalistów. Podobnie sytuacja wygląda ze zdobywaniem praktycznego doświadczenia w trakcie studiów. Pracodawcy oczekują, że student podejmując się wykonania pracy, niezależnie od tego, jaka jest jej forma i treść, zobowiązuje się do tego. Zarówno środowisko akademickie, jak i środowisko pracy przecenia często rozwojowe możliwości młodego człowieka do zobowiązania się i dochowywania wierności swoim zobowiązaniom. Różnica jednak między oboma środowiskami dotyczy tego, w jakim stopniu i które z nich gotowe jest do akceptowania niezobowiązującego sposobu działania. W tym zakresie środowisko akademickie okazuje się młodemu człowiekowi dużo bardziej przyjazne. Środowisko pracy jedynie krótkotrwale i w coraz mniejszej liczbie miejsc gotowe jest tolerować niezobowiązujący sposób funkcjonowania. Miejsca pracy, powiązane w system, nie mają takich przestrzeni, od których nie zależałyby inne. Źle wykonana, mało wymagająca praca może znacząco wiele dla wykonania wysoko-specjalistycznej. Środowisko akademickie to ciągle środowisko uczenia się, a więc z założenia uwzględniające niedoskonałość. W kontekście wydłużającego się okresu wkraczania w dorosłość to nisza ekologiczna dla tzw. „gniazdowników” (Appelt i Wojciechowska, 2016). Specyficzne środowisko między środowiskiem dziecka i dorosłego, akceptujące niezobowiązujący styl życia często przez wiele lat.

ŚRODOWISKA PRZEJŚCIOWE

Jeszcze do niedawna pracodawcy zdawali sobie sprawę, że studia akademickie wyposażają przede wszystkim w wiedzę i umiejętności potrzebne praktyce, ale nie w nią samą. Skutkiem tej świadomości było przyjmowanie absolwentów ze zrozumieniem, że zanim staną się pełnowartościowymi pracownikami, będą musieli nauczyć się przekładać na praktykę zdobytą wiedzę i umiejętności. Mogli jednak liczyć, że absolwenci studiów wyższych to elita, skrupulatnie wyselekcjonowana zarówno

w procedurze rekrutacyjnej na studia, jak i w toku studiów, ponieważ tylko najlepsi uzyskiwali tytuł magistra. Dla realizacji celu wdrożenia wiedzy i umiejętności akademickich (czyli jeszcze nieupraczkowanych) tworzone były przez pracodawców miejsca stażowe, wyznaczany ich opiekun. Istniała więc swoista przestrzeń w procesie formowania pracownika, między studiami a pracą. Miejsce to, choć bardziej związane było ze środowiskiem pracy, miało przejściowy charakter. Jego celem było konfrontowanie i koordynowanie wymagań miejsca pracy z efektami dotychczasowego kształcenia formalnego i uzupełnianie nieformalnym.

Aktualnie pracodawców często nie stać na „utrzymanie” nie w pełni uformowanego pracownika. Oplaca się przyjąć osobę, która od pierwszego dnia pracy będzie samodzielna i w pełni efektywna. Aby tak się stało, okres przejściowy został przesunięty z po studiach na w trakcie studiów. Sytuacja ta może być dla wielu studentem źródłem problemów. W pewnym sensie od wsparcia w realizacji tego zadania „umyli ręce” pracodawcy, ale i coraz wyraźniej robią to uczelnie wyższe, ograniczając liczbę ćwiczeń terenowych, praktyk, czy staży. Z zadaniem przejścia muszą sobie poradzić studenci sami¹.

Do niedawna przyzwyczajeni byliśmy, że w czasie studiów studenci jedynie dorabiali sobie, a główny ciężar odpowiedzialności za ich utrzymanie spoczywał bądź to na ich rodzicach, bądź to, poprzez system stypendialny, na uczelni. W konsekwencji studenci wykonywali dorywcze, nisko płatne, niezobowiązujące prace. W związku z dokonującymi się zmianami, także w szkolnictwie wyższym,² zaistniała potrzeba tworzenia miejsc pracy dla osób studiujących o innym niż wcześniej charakterze. Miejsca te powinny dawać możliwość wykorzystania posiadanych już kwalifikacji zawodowych, a równocześnie umożliwiać ich dalsze rozwijanie w toku nauki o charakterze akademickim.

UDOGODNIENIA PROCESU STUDIOWANIA

Przejawem tolerancji środowiska akademickiego na niezobowiązujący sposób funkcjonowania studenta są coraz liczniejsze udogodnienia związane z procesem studiowania, skodyfikowane w postaci paragrafów regulaminu studiów. Analiza kolejnych regulaminów studiów, na przykład na UAM (Regulamin Studiów UAM, 2012, 2015), pozwala zauważyć, że z edycji na edycję pojawia się w nim coraz więcej udogodnień dotyczących studiowania, a te które były już wcześniej zmieniają się tak, że pozwalają na jeszcze bardziej niezobowiązującą formę zaangażowania. Proces ten, z założenia, ma pozwolić na

¹ Zauważając potrzebę wsparcia w tym zakresie portale internetowe, pośrednicząc między pracodawcami a studentami np. portal psychopraca.net

² Do momentu prowadzenia badań, oba kierunki realizowane w Instytucie Psychologii psychologia i kognitywistyka, miały formę jednolitych studiów magisterskich. Od roku akademickiego 2015/16 kierunek kognitywistyka realizowany jest jako studia dwustopniowe. Kwalifikacje do wykonywania zawodu będą uzyskiwane przez studentów już po ukończeniu 3 lat studiów.

stawianie studentom przez nauczycieli akademickich tak samo jak wcześniej wysokich wymagań, w zmienionych jednak organizacyjnych warunkach. Identyfikacja sytuacji psychologicznej pracującego studenta może przyczynić się do uruchomienia innowacji w tym zakresie, a w efekcie przybliżyć ją do optymalnej.³ W praktyce jednak realizacja wysokich wymagań co do realizacji efektów kształcenia i ułatwienia w toku studiowania nie idą w parze. Ułatwienia sprzyjają raczej obniżaniu wyników w nauce i wydłużaniu czasu studiów.

Analiza aktualnego regulaminu studiów UAM (Regulamin Studiów UAM, 2015) pozwoliła zidentyfikować szereg udogodnień procesu studiowania. Korzystanie z nich pozwala zindywidualizować ich tok, a tym samym czyni studiowanie bardziej mobilnym. Dzięki temu łatwiejsza staje się koordynacja tej formy działalności z innymi. Udogodnienia te można pogrupować. Pierwsza grupa to udogodnienia typu „ratunek”. Te pozwalają utrzymać się na studiach, mimo licznych niepowodzeń. Druga grupa to udogodnienie typu „wsparcie”. Te z kolei pozwalają eksplorować wszerg i w głąb (Luyckx i in., 2008) ofertę edukacyjną. Do pierwszej grupy należy zaliczyć: poprawkowe zaliczenie i egzamin, warunkowe zaliczenie przedmiotu, przedłużenia sesji egzaminacyjnej⁴, wznowienie studiów. Do drugiej grupy należy zaliczyć: indywidualny tok studiów i indywidualną organizację studiów.

DORASTANIE A OCZEKIWANIA SPOŁECZNE

W procesie dorastania oczekiwania społeczne stanowią ważny czynnik rozwoju. Dotyczą ono zarówno tego, jakie nadzieje pokłada w dorastającym najbliższe otoczenie, jak i tego, czego on oczekuje od siebie. W ustosunkowaniu do obu tych typów oczekiwań, przejawiającym się w sposobie przygotowywania się do przyszłych wyzwań, ujawnia się to, czy młody człowiek robi postęp w kierunku odpowiedzialnego podejmowania się w przyszłości, w dorosły sposób takich zadań, jak budowanie związku intymnego, robienie kariery, czy opieka nad potomstwem.

Rynek pracy oczekuje, nie tylko od absolwentów studiów wyższych, doskonałego przygotowania do praktyki. Takie oczekiwania formułowane są już w stosunku do studentów przychodzących na staże, praktyki, czy ćwiczenia terenowe. Również środowisko akademickie nie zamierza rezygnować z formułowania w stosunku do studenta wysokich wymagań. Konieczność koordynowania dwóch, wymagających form działalności, powoduje, że sytuacja psychologiczna studenta staje się bardziej złożona, niż miało to miejsce wcześniej. Jest źródłem coraz większej liczby i bardziej znaczących konfliktów. Jej presję studenci uświadamiają sobie coraz bardziej,

odczuwana jest przez nich jako trudna. Studenci radzą sobie z nią w zróżnicowany sposób, ujawniając różne mechanizmy radzenia sobie z nią. Wiele z nich dalekich jest od optymalnych. Jedną strategią jest szczególnie niepokojąca. Studenci dążą do minimalizowania czasu spędzanego na uczelni (*e-learning*, nieobowiązkowe wykłady, studiowanie w sposób eksternistyczny⁵) i nakładów na naukę (duża liczba podejść do zaliczeń i egzaminów, dopuszczalnych warunków, możliwość powtarzania nawet pierwszego roku, możliwość wielokrotnych reaktywacji itd.). Ten „wygospodarowany” czas i zmniejszenie zaangażowania w naukę inwestują w pracę, zdobywanie praktycznego doświadczenia. Dzieje się to jednak przeważnie ze szkodą dla efektów kształcenia. Z jednej strony pracujący studenci kończą studia z doświadczeniem zawodowym, z drugiej strony z gorszymi, niż miało to miejsce jeszcze kilka lat wcześniej, wynikami w nauce. Nie tego oczekuje środowisko akademickie, ale i nie tego oczekują pracodawcy. Absolwenci przygotowani są więc do zawodu coraz bardziej praktycznie i coraz mniej teoretycznie. Pojawia się wątpliwość, czy taka podstawa jest adekwatna dla realizacji zadań rozwojowych dotyczących „robienia kariery” w obszarze zobowiązań zawodowych? Czy jest wystarczająca do tego, żeby wygrać na jej starcie, niewystarczająca jednak w dłuższej perspektywie? Należy pamiętać, że wykonywanie pracy zawodowej to przedsięwzięcie długofalowe, a umiejętność uczenia się od innych to, z perspektywy zmian zachodzących w środowisku pracy, najlepsza inwestycja. Ta kompetencja kształtowana jest w toku studiów.

PRACUJĄCY STUDENT CZY STUDIUJĄCY PRACOWNIK?

Widoczne są i bardziej optymistyczne relacje między studiowaniem i podejmowaniem się zobowiązań zawodowych. W raporcie (Frańczak i Mlost, 2013) przedstawiono wyniki międzynarodowych badań, które ujawniły 6 typów ustosunkowania studentów do pracy. W prezentowanych w tekście badaniach postanowiono zbadać również odwrotną perspektywę: studiującego pracownika. Interesowało nas nie tylko, jak odnoszą się studenci do pracy, ale i jak pracujący studenci odnoszą się do studiowania. Podobnie jak w przywoływanym badaniu spodziewano się wyróżnić typy takiego ustosunkowania. Przyjeliśmy, że pracujący student i studiujący pracownik to skrajnie różne sytuacje psychologiczne. W strukturze działalności obie formy działań zajmują bowiem względem siebie inną pozycję. Raz jedna, raz druga pełni funkcję centralną, usensowniającą całą strukturę (Leontiew, 1985). Ale nie tylko to – zmiana ta oznacza, że w innej formie działania są lokowane nadzieje na realizację aktualnych i przyszłych potrzeb, oraz że czego innego dotyczą inwestycje.

³ Jedną z takich innowacji, być może efektywnych, jest procedura uznawania przez uczelnie wyższe efektów nieformalnego uczenia się.

⁴ Tu ratunek dotyczy sytuacji losowych. W IP przyznawane jest jedynie z powodu choroby w dniach egzaminu.

⁵ Na to pozwala jedno z udogodnień zawierające się w IOS. Studenci IP nie otrzymują tego udogodnienia. W sylabusach został określony warunek 80% obecności na ćwiczeniach i konwersatoriach.

Zgodnie z założeniami Tomaszewskiego (1978) zdecydowano się rozpatrywać sytuację z perspektywy jej podmiotu i w kontekście realizowanych przez niego aktywności. Celem badania jest ustalenie, czy studenci będąc metrykalnie osobami dorosłymi, również takimi są w sensie psychologicznym i koordynują ze sobą formy swojej aktywności, czy tak nie jest i jak w okresach dzieciństwa sytuacja ta wymyka się ich kontroli i dominuje ta, która w danym momencie realizuje najważniejsze potrzeby życiowe, ma charakter aktywności podstawowej⁶ (Tomaszewski, 1978). Ten drugi styl funkcjonowania wymaga też innego traktowania. Przede wszystkim chodzi tu o tolerowanie niezobowiązującego się stylu funkcjonowania. W praktyce oznacza to konieczność ciągłego zewnętrznego motywowania, a kiedy jest to niezbędne – udzielania pomocy. Uznano, że przejawem ograniczonych możliwości w zakresie koordynacji różnych form aktywności będzie minimalizowanie zaangażowania w tę formę aktywności która z perspektywy realizacji aktualnych potrzeb okazuje się mniej istotna. Na podstawie codziennych obserwacji uznano, że pracujący studenci będą dążyli do minimalizacji zaangażowania w studiowanie. Przejawem tego miałyby być korzystanie z całego spektrum udogodnień w studiowaniu, jakie daje studentom regulamin studiów.

STUDIA I PRACA – KOORDYNACJA

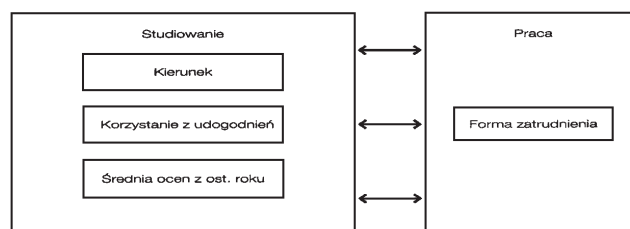
Przyjęto, że osoby pracujące i studiujące, zgodnie z teorią działalności (Leontiew, 1985), dążą do koordynowania ze sobą obu form działalności tak, aby relacja między nimi była źródłem jak najmniejszej liczby konfliktów. Student może, mniej lub bardziej świadomie, decydować o poziomie wymagań, jakie nakłada na niego cel zarówno jednego, jak i drugiego działania. Cel ten może być mniej lub bardziej ambitny. W przypadku studiowania poziom wymagań wyraża się w uzyskiwanej średniej z ocen. Student może zakończyć studia, czyli osiągnąć cel, zarówno na poziomie oceny dst, jak i bdb/celującej (*Regulamin Studiów UAM*, 2015). W przypadku pracy poziom stawianych sobie wymagań wyraża się formą podejmowanego zatrudnienia. Tu niski poziom wymagań wyraża się niepodjęciem pracy, lub podjęciem pracy o charakterze dorywczym, stażu, czy na podstawie umowy cywilno-prawnej. Wysoki poziom wymagań wyraża się podjęciem pracy na etat w pełnym wymiarze lub niepełnym (to co prawda zmniejsza obciążenia czasowe, ale nie obniża poziomu zobowiązania). W przypadku studiowania student może skorzystać z całego spektrum udogodnień, w ten sposób obniżając poziom wymagań wynikających ze studiowania, lub nie korzystać z nich.

⁶ Ujęcie rozwojowe sytuacji psychologicznej wprowadza kategorię najważniejszej rozwojowo formy działalności (Wygotski, 2002). Człowiek od urodzenia jest w sytuacji wielu aktywności. Leontiew (1985) ukazuje ją jako źródło rozwoju osobowości. Jej zadaniem jest koordynowanie ze sobą tak różnych motywów działalności, aby minimalizować szansę dochodzenia między nimi do konfliktu, a tym samym poszerzanie pola wolnego od konfliktów (Hartmann, 1958).

Jeśli połączymy niską średnią i korzystanie z udogodnień, okaże się, że studiowanie może być zadaniem prostszym, niż kiedy osiąga się wysoką średnią i nie korzysta się z udogodnień. Manipulując więc poziomem wymagań wynikających ze studiowania, można poszerzać vs zawęźać przestrzeń dla podejmowania, w tym samym czasie, różnych innych form działalności.

PROBLEMY BADAWCZE

Przedmiotem analiz było tworzenie przez studentów przestrzeni dla podejmowania pracy. Uznano, że wzrost zobowiązań wynikających z pracy zwiększa prawdopodobieństwo obniżania sobie poziomu wymagań wynikających ze studiowania. Ponieważ badanie miało charakter eksploracyjny, formułując problemy badawcze ograniczyliśmy się do następujących: 1) Czy można rozpoznać typy korzystania z udogodnień i kto wchodzi w skład poszczególnych typów? 2) Czy istnieją różnice w sposobie korzystania z udogodnień w studiowaniu między osobami: – pracującymi i niepracującymi (też w grupie pracujących w zakresie zmienności określonych przez formę pracy), – studiującymi na kierunkach: psychologia lub kognitywistyka, studiującymi w trybie stacjonarnym i niestacjonarnym i różniących się średnią ocen⁷ z roku poprzedzającego rok badania. Założono, że wskazane aspekty są ze sobą powiązane i wzajemnie na siebie oddziałują (por. Rycina 1).



Ryc. 1. Struktura zmiennych

METODA BADAŃ

W celu pozyskania informacji służących weryfikacji sformułowanej tezy, skonstruowano ankietę. Zebrane dane miały głównie charakter jakościowy – pytania zadane w ankiecie były pytaniami wielokrotnego wyboru. Studenci mieli w niej okazję wypowiedzieć się na temat swojej sytuacji dotyczącej dwóch form podejmowanych działalności. W ankiecie pytano o studiowanie i pracę. Anonimowa ankieta „Student w pracy” rozesłana została za pośrednictwem systemu pocztowego Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu w listopadzie 2015 roku. Pytania, oprócz informacji metryczkowych, informacji

⁷ Pytaliśmy o średnią ocen z roku poprzedzającego badanie. Student miał zaznaczyć, w jakim przedziale się ona mieści: od 2 do 3, od 3 do 4 i powyżej 4.

o kierunku i trybie studiowania, dotyczyły: 1) pracy (forma zatrudnienia), 2) studiowania (średnia z ocen za ostatni rok, korzystanie z udogodnień typu: Indywidualna Organizacja Studiów, Indywidualny Tok Studiów, zaliczenie poprawkowe, egzamin poprawkowy, warunkowe zaliczenie przedmiotu, przerwa w studiach „Urlop dziekański”, przedłużenie sesji, wznowienie studiów „Reaktywacja”). Odpowiedzi na pytania ankiety zbierane były za pośrednictwem systemu do badań ankietowych Badonet, a o badaniu i jego celu studenci byli informowani i do udziału w nim zachęceni przez Samorząd Studencki za pośrednictwem mediów społecznościowych.

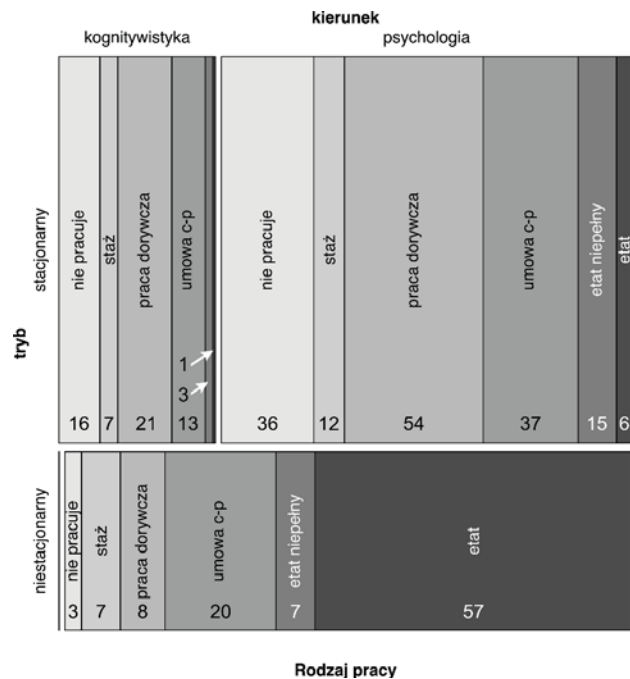
UCZESTNICY BADANIA

Do udziału w badaniu zaproszeni zostali studenci Instytutu Psychologii ($N=1394$) studiujący kierunek: psychologia (tryb stacjonarny $N=714$, tryb niestacjonarny $N=499$) lub kierunek: kognitywistyka ($N=181$), którzy zaliczyli pierwszy rok. W grupie 324 osób, które wypełniły ankietę, znalazło się trzynaście takich, które wówczas studiowały pierwszy rok: cztery studium 1. roku psychologię studiowały jednocześnie na 2. roku kognitywistykę, a dwie osoby z 1. roku kognitywistyki studiowały na 4. roku psychologię. Pozostałe siedem osób studiowało pierwszy rok na innych kierunkach niż psychologia/kognitywistyka. Grupa badanych składała się ze studentów kierunku psychologia: 263 (81.20%) oraz kierunku kognitywistyka: 61 (18.80%). Studenci psychologii rekrutowali się z dwóch trybów: stacjonarnego 160 (60.80%) oraz niestacjonarnego 103 (39.20%). Wśród badanych przeważały kobiety (kobiety $N=281$, mężczyźni $N=42$).

W grupie badanych znalazły się osoby podejmujące pracę we wszystkich branych pod uwagę formach. Można jednak zauważyć różnice form pracy pomiędzy trybami studiów. Wśród studentów trybu stacjonarnego ($N=221$) dominującą formą była praca dorywcza. Wśród studentów trybu niestacjonarnego ($N=103$) była to praca na etacie (por. Ryc. 2). Niewielka liczba studentów trybu niestacjonarnego (3%) nie pracowała w żadnej formie. W grupie studentów trybu stacjonarnego niepracujących było 23.5%.

WYNIKI

Analizy wyników badania dokonano w środowisku R (R Core Team, 2016), a w celu odpowiedzi na pytanie o strukturę podobieństw w grupie badanych studentów posłużono się analizą skupień. Podobne grupy studentów, pod względem korzystania z udogodnień, opisane zostały pod względem pozostałych cech będących przedmiotem badania. Analiza korespondencji pozwoliła zilustrować uzyskane zależności i ułatwiła interpretację wyników. Pierwsze pytanie, na które starano się znaleźć odpowiedź w badaniach dotyczyło tego, czy u badanych studentów można zauważyć typowe sposoby korzystania z udogodnień tworzonych przez Regulamin Studiów



Ryc. 2. Proporcje w liczebności studentów z uwzględnieniem kierunku i trybu studiowania oraz rodzaju zatrudnienia

UAM? Drugie pytanie dotyczyło tego, czy jeżeli poszczególne typy studentów korzystają w charakterystyczny sposób z udogodnień, to czy ma to związek z podejmowaniem pracy i jej formą oraz z uzyskiwanymi ocenami. Na pierwsze pytanie odpowiedź jest pozytywna. Hierarchiczna analiza skupień (odległości binarne, metoda aglomeracji Ward'a) pozwala wyróżnić 7 typów korzystania z udogodnień przez badanych studentów (Tabela 1). Kryterium doboru skupień była możliwość merytorycznej interpretacji osób zgrupowanych w danym skupieniu oraz wielkość wewnątrzgrupowej sumy kwadratów.

Pierwsze skupienie ($N=63$) to studenci, którzy wspierają się przy zaliczaniu sesji tzw. poprawkami i warunkami. Podobni do nich są studenci ze skupienia 2 ($N=39$), których odróżnia to, że nie korzystają z warunków. Oznacza to, że w odróżnieniu od studentów ze skupienia pierwszego, poprawki w ich przypadku kończą się powodzeniem. Trzecie skupienie ($N=36$) to studenci, którzy korzystają tylko z egzaminów poprawkowych. Oznacza to, że zaliczają ćwiczenia i seminaria, a poprawkowe egzaminy kończą sukcesem. Skupienie 4 ($N=18$) to studenci, którzy bardzo rzadko mają problemy z zaliczeniem przedmiotu, ale korzystają z Indywidualnej Organizacji Studiów lub Indywidualnego Trybu Studiów. Dzięki IOS dostosowują do swojej sytuacji harmonogram sesji zaliczeniowej i egzaminacyjnej oraz wybierają grupę zajęciową. Dzięki ITS indywidualizują swój program studiów. Skupienie 5 ($N=78$) oraz 6 ($N=35$) to osoby korzystające ze wszystkich lub prawie wszystkich udogodnień. Różni-

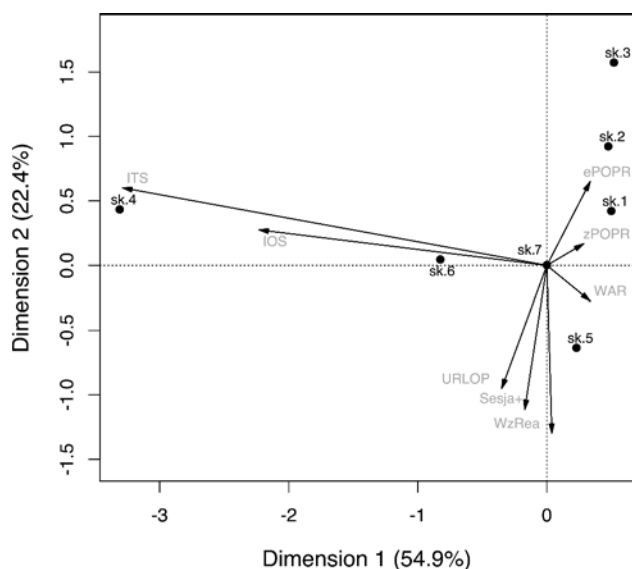
Tabela 1
Procent osób korzystających z danego udogodnienia w poszczególnych skupieniach

	sk. 1 (63)	sk. 2 (39)	sk. 3 (36)	sk. 4 (18)	sk. 5 (78)	sk. 6 (35)	sk. 7 (55)	N osób
IOS	0	0	0	27.0	5.4	67.6	0	37
Sesja+	0	0	0	3.6	76.2	20.2	0	84
ITS	0	0	0	52.2	0	47.8	0	23
WzRea	0	0	0	2.6	86.8	10.5	0	38
URLOP	0	0	0	4.2	66.7	29.2	0	24
zPOPR	24.1	22.4	0	.6	39.1	13.8	0	174
ePOPR	25.3	13.1	15.2	.4	32.5	13.5	0	237
WAR	41.7	0	0	0	46.4	11.9	0	151

W nawiasach podano liczebność poszczególnych skupień. Kolumna N zawiera liczbę osób korzystających z danego udogodnienia.
Źródło: badania własne.

ca dotyczy tego, że osoby ze skupienia piątego korzystają głównie z „przerwy w studiach, przedłużania sesji oraz wznowień”, z szóstego zaś korzystają głównie z IOS/ITS, ale i wspomagają się pozostałymi udogodnieniami. Jest też liczna grupa ($N=55$) studentów, która nie korzysta z żadnych udogodnień. Oni stanowią skupienie siódme.

Preferencje w korzystaniu z udogodnień przedstawiono na Ryc. 3 w postaci wyniku analizy korespondencji.



Ryc. 3: Wynik analizy korespondencji między korzystaniem z udogodnień w studiowaniu, a przynależnością do skupienia.
Źródło: badanie własne

Analizując graficzną reprezentację tabeli kontyngencji (Rycina 3), można dokonać pewnego uogólnienia i zauważyć podobieństwa między niektórymi skupiskami. Na tej podstawie podjęto decyzję o połączeniu niektórych

z nich ze sobą⁸. Zabieg ten pozwala zredukować liczbę typów korzystania z udogodnień z siedmiu do czterech (Tabela 2). Pierwszy typ stanowią osoby, które nie korzystają z udogodnień. Ten typ został nazwany: „niczego”. Drugi typ, nazwany: „popraw”, to studenci mający kłopoty z zaliczaniem przedmiotów, czego przejawem jest korzystanie zarówno z zaliczeń, jak i egzaminów poprawkowych. To jednak w części przypadków nie kończy się sukcesem i pojawia się konieczność skorzystania przez nich również z „warunkowego zaliczenia przedmiotu”. W skład tego typu włączono studentów ze skupienia pierwszego, drugiego i trzeciego, przy czym z „warunkowego zaliczenia przedmiotu” korzystają jedynie studenci z pierwszego skupienia. Typ trzeci, nazwany: „samemu”, to studenci organizujący sobie studia w sposób zindywidualizowany, korzystający z ITS i IOS. To czasami wspomagane jest, w różnym stopniu, pozostałymi udogodnieniami. Czwarty – ostatni – typ nazwany: „wznow”, to osoby ze skupienia 5, które korzystają ze wszystkich udogodnień typu ratunek, ale głównie ze wznowienia studiów, z „przerwy w studiach” i z możliwości „przedłużania sesji”. Wszystkie trzy, wyróżniające ten typ, formy udogodnień związane są z obroną przed przedwczesnym zakończeniem studiów. Odraczanie realizowane jest poprzez wznowienie, które jest konsekwencją skreślenia z listy studentów; przedłużenie sesji, które jest konsekwencją niepodejścia do egzaminu w sesji właściwej, lub do poprawki egzaminu w sesji poprawkowej (sposób na uniknięcie oceny niedostatecznej z przedmiotu *per absentiam*); oraz przerwa w studiach, która pozwala zawiesić obowiązek uczenia się, nie tracąc statusu studenta. Za takim zagregowanym rozwiązaniem przemawia też wynik analizy skupień samych udogodnień, które układają się w trzy wiązki zgodnie ze współwystępowaniem w wyborach studentów.

Wiedząc już, że istnieją jednorodne grupy studentów korzystających w określony sposób z udogodnień, przystąpiono do poszukiwania odpowiedzi na drugie pytanie:

⁸ Połączono ze sobą skupienia: 1, 2, 3 oraz 4 i 6.

Tabela 2
Procent osób korzystających z danego udogodnienia w poszczególnych skupieniach

Rodzaj pracy	niczego (N=55)	popraw (N=138)	samemu (N=53)	wznów (N=78)	Razem N
etat	4 (7.3%)	12 (8.7%)	19 (35.8%)	29 (37.2%)	64
etat niepełny	5 (9.1%)	15 (10.9%)	2 (3.8%)	3 (3.8%)	25
nie pracuje	18 (32.7%)	24 (17.4%)	10 (18.9%)	3 (3.8%)	55
praca dorywcza	14 (25.5%)	42 (30.4%)	7 (13.2%)	20 (25.6%)	83
staż	3 (5.5%)	12 (8.7%)	6 (11.3%)	5 (6.4%)	26
umowa c-p	11 (20.0%)	33 (23.9%)	9 (17.0%)	18 (23.1%)	71

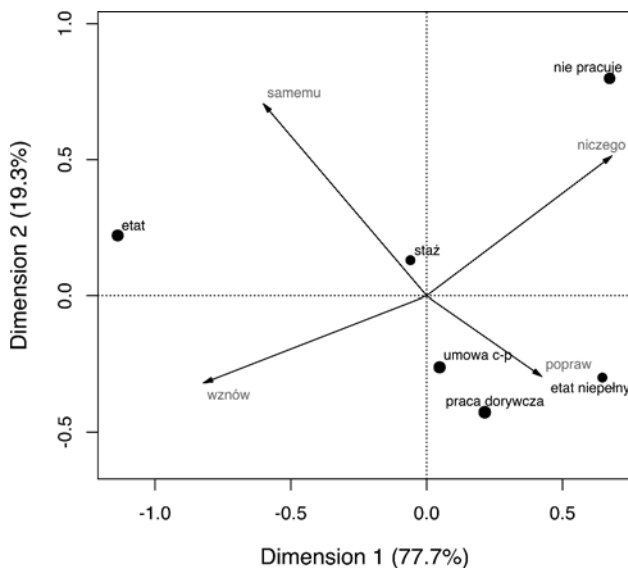
Źródło: badania własne.

czy sposób korzystania z udogodnień ma związek z podejmowaniem się pracy i jej charakterem, oraz z uzyskiwanymi ocenami. Ponieważ związek między rodzajem pracy a przynależnością do jednego z 4 skupień był istotny statystycznie [$\chi^2(15)=59.32, p<.001$], ponownie wykorzystano analizę korespondencji w celu ilustracji zaobserwowanych zależności (Ryc. 4). Przyjęto, że skrajne pozycje, jeśli chodzi o typ zaangażowania, reprezentują osoby niepracujące i pracujące na pełnym etacie (Tabela 2). Wśród studentów z badanej grupy tylko 16% deklaruje, że nie pracuje w ogóle. W ich przypadku praca nie wymaga koordynacji ze studiami, a mimo to studiowanie wielu im stwarza problemy.

Tylko 18 niepracujących studentów nie korzysta z udogodnień. Największa liczba niepracujących studentów to typ „popraw”. Studentów pracujących na całym etacie z kolei jest prawie 20%. Oni głównie reprezentują typ

„wznów” i „samemu”. Też w swoim typie osoby pracujące na pełnym etacie stanowią najliczniejszą grupę. Tylko 4 osoby zatrudnione na pełnym etacie nie korzystają z żadnych udogodnień. Pracę etatową w niepełnym wymiarze godzin, którą uznano za zobowiązującą, ale mniej obciążającą czasowo, wykonuje niecałe 8% badanej grupy. Procent takich osób w poszczególnych typach jest podobnie niski – typ „niczego” i „popraw”, albo bardzo niski – typ „samemu” i „wznów”. Pozostałe formy zatrudnienia uznano za mniej zobowiązujące. Ich podejmuje się większość studentów w badanej grupie (prawie 56%). Największa ich liczba, co oczywiste ze względu na liczebność, jest typu „popraw”. Szczególnie istotną formą podejmowania pracy, umotywowaną jedynie podnoszeniem kwalifikacji zawodowych, są staże. Te podejmowane są w grupach każdego typu. Największy procent takich osób jest jednak w typie „samemu”, potem „popraw”.

Oczekiwano, że zmniejszenie zobowiązania wynikającego z niepodjęcia pracy, czy formy pracy, będzie powodowało, że studenci z jednej strony będą rzadziej korzystali z udogodnień typu ratunek, z drugiej, że będą osiągać wyższe wyniki w nauce. Okazuje się, że związki te nie są takie proste. Niepracujący studenci lub pracujący w mniej zobowiązujący sposób osiągają zróżnicowane wyniki i w zróżnicowany sposób korzystają z udogodnień. Tabela 3 przedstawia związki między średnią z ocen a przynależnością do typu korzystania z udogodnień w studiowaniu. Osoby z grupy „niczego”, zgodnie z oczekiwaniami, mają częściej średnią ocen powyżej 4 (78.2%). W grupie „samemu” przeważają również studenci z wysoką średnią (60.4%), choć przewaga ta nie jest już tak wyraźna. W grupie „popraw” przeważają studenci „trójkowi” (60.1%), choć nierzadko są w niej i studenci najlepsi (35.5%). W grupie „wznów” dominują wyniki średnie (64.1%), w zbliżonej do siebie liczbie należą do niej studenci najlepsi (19.2%) i najślabi (16.7%). Studenci ze średnią poniżej 3, w mniejszej liczbie niż w typie „wznów”, znaleźli się jeszcze w typie „popraw”. Największy procent osób z wynikami w przedziale 3-4 jest w typach „wznów” i „popraw”. Oznacza to, że korzystanie z udogodnień przynosi w ich przypadku pozytywny efekt. Największy procent osób z wynikami w prze-



Ryc. 4. Wynik analizy korespondencji między korzystaniem z udogodnień w studiowaniu a stosunkiem pracy.
 Źródło: badanie własne

dziale 4-5 jest z kolei w typach „niczego” i „samemu”. Ci drudzy korzystają z udogodnień typu wsparcie.

Studiujących w Instytucie Psychologii studentów kierunku psychologia jest znacząco więcej niż kierunku kognitywistyka. Znalazło to swoje odbicie w procencie uczestniczących w badaniach studentów kognitywistyki (ok. 18%), jak i w ich udziale w poszczególnych typach korzystania z udogodnień. Patrząc z perspektywy tych relacji, to największy procentowy udział studenci kognitywistyki mają w typie „popraw”, a najmniejszy w typie „wznów”. W dwóch pozostałych ich udział (17-18%) jest podobny do tego, jaki jest ich udział w ogóle w badaniu. W badaniu uczestniczyło około 2 razy więcej studentów trybu stacjonarnego niż stacjonarnego. W tym kontekście należy interpretować przynależność do typów studentów obu trybów. Znacznie większy procentowy udział, z tej perspektywy, jest studentów stacjonarnych w typie „niczego” i nieco większy w typie „popraw”. Z kolei znacznie większy jest procentowy udział studentów niestacjonarnych w typie „wznów” i nieco większy w typie „samemu”.

Analizując częstość przynależności studentów z różnych roczników psychologii do poszczególnych typów (dla roczników kognitywistyki patrz Tabela 3) można zauważyć, że jedynie w typie „samemu” rozkład jest wyrównany. W typie „wznów” liczba osób zwiększa się w kolejnych latach, co oznacza, że liczba korzystających z udogodnień charakterystycznych dla tego typu wzrasta w kolejnych latach studiów. W typie „popraw” prawidłowość jest od-

wrotna. Maleje również w kolejnych latach liczba studentów niekorzystających z żadnych udogodnień.

WNIOSKI

Analiza danych, uzyskanych w wyniku przeprowadzonego badania, pozwoliła wyłonić 4 główne typy korzystania z udogodnień w studiowaniu przez studentów kierunku: psychologia i kognitywistyka. Typ „popraw” reprezentowany jest najliczniej ($N=138$, co stanowi aż 42.6% badanych), proporcjonalnie jest w nim więcej studentów kognitywistyki niż w innych typach, przeważają studenci trybu stacjonarnego, którzy przeważnie pracują w sposób niezobowiązujący (prace dorywcze i umowy cywilno-prawne) lub wcale nie pracują, a mimo to uzyskują jedynie oceny w przedziale 3-4. Aby zaliczyć sesję, korzystają przede wszystkim z zaliczeń i egzaminów poprawkowych, które często kończą się porażką i w konsekwencji konieczne jest wystąpienie o warunkowe zaliczenie. Drugi pod względem liczebności ($N=78$, co stanowi 24% badanych) typ „wznów” to w przeważającej liczbie studenci kierunku: psychologia tryb niestacjonarny, którzy w większości uzyskują wyniki w przedziale 3-4, w niewielkiej liczbie w przedziale 2-3 lub 4-5, którzy wszyscy pracują i to przeważnie na pełnym etacie. Dwa pozostałe typy podobne są do siebie pod względem liczebności ($N=55$ i $N=53$). Proporcja studentów obu kierunków w typie „niczego” podobna jest do ich procentowego udziału.

Tabela 3
Rozkład liczebności osób w poszczególnych grupach z uwzględnieniem oceny, kierunku*, trybu oraz roku studiowania

Rodzaj pracy	niczego	popraw	samemu	wznów
Średnia z ocen				
2 – 3.0	0 (0%)	6 (4.3%)	0 (0%)	13 (16.7%)
3.01 – 4.0	12 (21.8%)	83 (60.1%)	21 (39.6%)	50 (64.1%)
4.01 – 5	43 (78.2%)	49 (35.5%)	32 (60.4%)	15 (19.2%)
Kierunek				
kognitywistyka	10 (18.2%)	39 (28.3%)	9 (17.0%)	3 (3.8%)
psychologia	45 (81.8%)	99 (71.7%)	44 (83.0%)	75 (96.2%)
Tryb				
niestacjonarny	6 (10.9%)	29 (21.0%)	22 (41.5%)	46 (59.0%)
stacjonarny	49 (89.1%)	109 (79.0%)	31 (58.5%)	32 (41.0%)
Rok na psychologii				
1	2 (4.2%)	2 (4.3%)	0 (0%)	0 (0%)
2	18 (37.5%)	34 (32.4%)	11 (23.4%)	6 (7.9%)
3	13 (27.1%)	27 (25.7%)	10 (21.3%)	13 (17.1%)
4	7 (14.6%)	23 (21.9%)	16 (34.0%)	22 (28.9%)
5	8 (16.7%)	19 (18.1%)	10 (21.3%)	35 (46.1%)

Istotność na podstawie testu dokładnego Fishera.

Źródło: badania własne

* – Studenci kognitywistyki zostali wykluczeni z tej części analizy ze względu na niską liczebność próby. Przy analizie rozkładu liczebności zbyt dużo komórek zawierałoby 0. Studenci kognitywistyki w większości są w grupie „popraw” (47%) i są to głównie studenci 2. roku.

łu w badaniu. Przeważają w nim niepracujący (lub pracują w mało zobowiązujący sposób) studenci trybu stacjonarnego, którzy uzyskują przeważnie oceny w przedziale 4-5. Najmniej licznie reprezentowana grupa to typ same-mu. Tu również proporcja studentów obu kierunków jest zgodna z ich procentowym udziałem w badaniu, z tym że przeważają tu studenci studiujący w trybie niestacjonarnym. Uzyskują oni przeważnie wyniki w przedziale 4-5, mimo że największa ich liczba pracuje na pełnym etacie (kilka osób z tej grupy to też osoby niepracujące).

KONKLUZJE

Wyniki powyższych analiz można wykorzystać w budowaniu podstaw strategii zarządzania jakością kształcenia w Instytucie Psychologii. Stąd konieczność redukcji zróżnicowania sposobów funkcjonowania studentów do zaagregowanych typów. Ustalenie bowiem tego, co aktualnie typowe, może prowadzić do lepszego kontaktu z rzeczywistością, a to dawać racjonalną podstawę do kształtowania jej jakości. Cztery typy korzystania z udogodnień studiowania, powiązane z uzyskiwanymi wynikami i podejmowaniem pracy, to cztery różne typy sytuacji psychologicznych, w których znajdują się aktualnie studenci. Ich wyodrębnienie pozwala nie tylko zrozumieć przyczyny i skutki różnic w stosunku do studiowania, ale i przewidywać to, jak będą oni w przyszłości funkcjonowali na studiach, jeśli nie ulegnie ona zmianie.

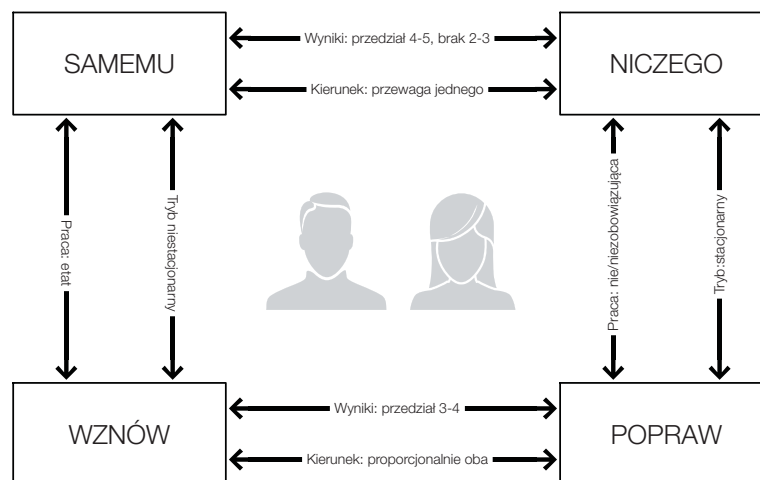
To jednak, że zostały wyłonione takie, a nie inne typy, nie oznacza, że i takich możemy się spodziewać w bardziej odległej przyszłości. Z dużym prawdopodobieństwem kolejne roczniki będą wytwarzały inne formy godzenia studiowania z pracą. Oznacza to, że aby rozumieć sposoby godzenia studiowania i pracy, takie badania należy powtarzać co jakiś czas, a przewidywania co do typowych form funkcjonowania ograniczać do określonych roczników. Ważnym dla zarządzania jakością kształcenia jest nie tylko rozpoznawanie typów sytuacji

psychologicznych studentów, a więc ich różnicowanie. Bardziej szczegółowe analizy pozwalają zauważyć osoby, które zostały zakwalifikowane do danego skupienia, gdy w rzeczywistości znajdują się w przestrzeni „pomiędzy” skupieniami. Tego rodzaju spostrzeżenia pozwalają zauważyć ruch w ramach skupień. Nie tylko chodzi tu o zwiększanie liczebności jednego, a zmniejszanie liczebności drugiego, ale i o to, że na przykład wzrastająca liczba osób „pomiędzy” może świadczyć o wytwarzaniu się nowego, coraz bardziej typowego dla aktualnie studiujących sposobu ich funkcjonowania.

Analiza pozwoliła wyodrębnić typy zróżnicowane pod względem korzystania z udogodnień w studiowaniu. Są one jednak też podobne do siebie pod różnymi względami. Podobieństwa te da się zauważyć, porównując je pod względem charakterystyki uczestniczących w nich studentów: kierunków które realizują, trybów w których studiuje, ocen które uzyskują i formy pracy której się podejmują studiuje (Ryc. 5). Oznacza to, że typy są wewnętrznie zróżnicowane, że nie są rozłączne i że prowadząc politykę edukacyjną w Instytucie Psychologii, trzeba uwzględnić nie tylko występujące między nimi różnice, ale i podobieństwa. Może to pomóc definiować i dobierać w grupy adresatów poszczególnych działań Instytutu na rzecz jakości kształcenia.

Przy okazji potwierdzone zostały zależności, które wydają się oczywiste. Niepodejmowanie pracy pozwala studiować bez korzystania ze wsparcia. ITS i IOS najbardziej przydają się osobom, które pracowały już przed podjęciem studiów,⁹ lecz korzystają z nich także osoby, które rozpoczynają pracę zawodową dopiero podczas stu-

⁹ Tu centralnym motywem jest wypełnianie obowiązków pracownika, a studia mają to umożliwić. Duża część osób pracujących na pełnym etacie to studenci trybu niestacjonarnego. Dla wielu z nich motywem studiowania jest uzupełnienie kwalifikacji do zajmowanego stanowiska. Wydaje się, że sensowniejsze jest ujmowanie ich sytuacji psychologicznej jako studiuje pracownik, niż jako pracujący student.



Ryc. 5. Podobieństwa i różnice między 4 skupiskami

diów. Inne, mniej zobowiązujące, formy pracy również obciążają studentów. W tych przypadkach wystarcza jednak korzystanie przez nich z zaliczeń i egzaminów poprawkowych. Rzadkością jest tu przerwa w studiowaniu.

Student poświęcając się jedynie studiowaniu, radzi sobie z nim najlepiej i osiąga najwyższe wyniki. Wynika z tego, że jeżeli chcemy w przyszłości mieć pracownika, który wyposażony jest w wiedzę i umiejętności akademickie, warto żeby podczas ich opanowywania mógł koncentrować się jedynie na studiowaniu. Wtedy terminowe skończenie studiów jest wysoce prawdopodobne. Oznacza to dalej, że po 5 latach nauki będzie gotów, żeby rozpocząć następny etap przygotowania do wykonywania zawodu. W przypadku konieczności godzenia studiowania i pracy, czas ten w wielu przypadkach się wydłuża, a wyniki w nauce spadają. Wynika z tego, że pracownik przygotowany jest do pracy na stanowisku wymagającym tytułu magistra nie tylko gorzej, ale i po dłuższym czasie. Ciekawym jest, czy godzenie pracy ze studiami wydłuża jedynie czas studiowania i pogarsza jego wyniki, czy również obniża jakość wykonywanej pracy, a tym samym, powoduje, że jakość zdobytego podczas studiów doświadczenia zawodowego jest niska, ale odpowiedź na to pytanie wymaga odrębnych badań.

LITERATURA

- Appelt, K., Wojciechowska, J. (2016). Zmiany społeczno-kulturowe jako kontekst wkraczania w dorosłość. W: A. I. Brzezińska i W. Syska (red.), *Ścieżki wkraczania w dorosłość* (s. 105-128). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych.
- Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood. A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 5, 469-480.
- Erikson, E. H. (1997). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Frańczak, H., Mlost, Ł. (2013). *Pierwsze kroki na rynku pracy. Międzynarodowe badania studentów i absolwentów*. Deloitte Polska. Deloitte Touche Tohmatsu Limited.
- Giesko, K., Rosińska, A. (2013). Koncepcja wsparcia startu zawodowego studentów i absolwentów w modelu organizacji typu enterprise. *Polityka Społeczna*, 2, 43-47.
- Hartmann, H. (1958). *Ego psychology and the problem of adaptation*. New York: International Universities Press, Inc.
- Havighurst, R.J. (1981). *Developmental tasks and education*. New York: Longman.
- Leontiew, A. (1985). Osobowość a działalność. W: J. Reykowski, O.W. Owczynnikowa, K. Obuchowski (red.), *Studia z emocji, motywacji i osobowości* (s. 7-57). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Luyckx, K., Schwartz, S., Goossens, L., Soenens, B., Beyers, W. (2008). Developmental typologies of identity formation and adjustment in female emerging adults: A latent class growth analysis approach. *Journal of Research on Adolescence*, 18, 4, 595-619.
- Pauluk, D. (2015). Studiująca młodzież w okresie przejścia – możliwe zyski w rozwoju i stracone szanse. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 69, 1, 176-193.
- Penuel, W.R., Wertsch, J.V. (1995). Vygotsky and identity formation: A sociocultural approach. *Educational Psychologist*, 30, 2, 83-92.
- R Core Team. (2016). *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna, Austria: R Foundation for Statistical Computing. Pobrano z <https://www.R-project.org/>
- Regulamin Studiów UAM*. (2012). Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Regulamin Studiów UAM*. (2015). Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Rosiński, D. (2013). Wczesna dorosłość – wybrane aspekty z perspektywy psychologii społecznej. *Polityka Społeczna*, 2, 8-14.
- Smykowski, B. (2012). *Psychologia kryzysów w kulturowym rozwoju dzieci i młodzieży*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Smykowski, B. (2013). Wybory życiowe a radzenie sobie z poczuciem utraconych korzyści. *Polityka Społeczna*, 2, 14-21.
- Tomaszewski, T. (1978). Człowiek w sytuacji. W: T. Tomaszewski (red.), *Psychologia*. Warszawa: PWN.
- Wawrzonek, A. (2014). Młodzi dorośli na rynku pracy. *Studia Edukacyjne*, 33, 305-320.
- Wygotski, L.S. (2002). Zabawa i jej rola w rozwoju psychicznym dziecka. W: A. Brzezińska, M. Marchow (red.), *Wybrane prace psychologiczne II. Dzieciństwo i dorastanie* (s. 141-163). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.